

Syrly toslamalaryň pidalary: Ministriň garşysyna toplanan materiallar

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Psihologiýa, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 24 январа, 2025

Syrly toslamalaryň pidalary: Ministriň garşysyna toplanan materiallar ► 6: MINISTRIŇ GARŞYSYNA TOPLANAN MATERIALLAR

Demirden kebşirlenip ýasalan iki gat krowatlar agaçdan salnan süýnmek jaýyň iki böwrüni syryp aňrybaşyna çenli dowam edýärdi. Arasyndaky boş ýerde aýaklary burmaly çüýler bilen berkidilen tagaşyksyz äpet stoluň başynda ýigrimi töweregi tussag edilen adam üýşüp otyrды. Olaryň arasynda iki sanysy küşt oýnuna başlamak bolýardy. Küşdüň ähli zady elde ýasalandy. Karel berýozasyndan ussatlyk bilen ýasalan küşt çöplerine haýran galaýmalydy.

Ol gün Birinji Maý baýramçylygynyň dabaraly günüdi. Potologyň aşak ýanyndan asylhy duran gara tegelek jygyrdap duran reproduktordan şowhunly marş sazy ýaňlanýardy, göçgünli gutlag sözleri eşidilýärdi. Käwagt bolsa Gyzył meýdançadan reportaž alyp barýan žurnalistiň sesi giden mähelläniň birden «Ura!» diýip, gygyrýan batly sesleriniň içinde ýitip gidýärdi. Wagtal-wagtal Staliniň hem-de mähriban Sowet hökümetiniň adyna aýdylýan çenden aş batly sesler ähli şowhun-şuweleňiň üstüni basýardy.

Tussagdakylar radio gulak asyp, penjiräniň daş ýüzünden degşir-degşir çekilen çitenekli simlere gussaly seredýärdiler. Aňyrda görünýän wyşkalarda bolsa, iki ýana gatnaýan sakçynyň tutuksy göwresi görünýärdi. Başga bir ýerlerde daşy sakçysyz, çitenekli simsiz azatlykda, erkinlikde ýaşaýan adamlar öz eziz maşgalasy, dost-ýarlary bilen oturyp çakyr içýändir diýilse ynanar ýaly dälди.

Isakowo posýologyna çenli uzalyp gidýän Solowki lagerinde hem

özboluşly «baýramçylyk» edilýärdi. Tussaglar öýleden soň işe sürülmändi, olara bir susak şurruk çorba artyk guýlupdy, öňki berilýän çöregiň üstüne ýene-de ýarym paý goşulypdy. Ol zatlaram diňe lageriň ýolbaşçylarynyň käýinjini almadyk, hiç hili dawa-jenjel etmedik hem-de lager gözegçileriniň depderçelerine atlary ýazylmadyk adamlara berilýärdi. Näme üçindir, ol ýerde syýasy tussaglara gözlerini alardyp seredýärdiler, ýogsa olar işlänlerinde beýlekilerden pes işlänokdylar, özlerem akyllý-başly ornaşan adamlardy.

Bu gezek gözi äýnekli hortaň syrdym küştçä, lageriň çempiony diýilýän adama baýramçylyk paýy berilmändi. Sebäbinem onuň özi bilýärdi. Sebäbi aýratyn bölümiň ygtyýarly wekili Kasenberg ondan şugulçy bolmagy talap edende boýun towlapdy. Ol özi ýaly betbagt adamlaryň mundan hem beter betbagtçylyga uçramagyna garşydy. Kasenberg birehimlikde, zalymlykda ýakasyny tanadan adamdy, oňa ol ýerde «Ak» diýen lakam hem berlipdi. Bu lakam ýüz keşbiniň ak bolanlygy sebäpli berlipmi ýa-da onuň aslynyň akgwardiýaçylardan bolanlygy üçin berlipmi, ol belli däldi. Ol küştçüden şugulçy bolmagy talap edeninde, küştçi kes-kellämi garşy çykypdy. Emma Kasenberg oňa ýalbarmandy. Ýöne ol oňa peträp hanasyndan çykjak bolup duran gözlerini dikip: «Soň ahmyr edersiş, Öwezbaýew!» – diýipdi. Öwezbaýew sesini çykarman gidenden soň bolsa, onuň yzyndan seredip durşuna pikirini dowam edipdi: «-Bütün ömrüňi aklara gulluk etdiň, indi gyzyllara gulluk edesiş gelenokmy?! Gözüňde ot ýakylandan soň süýrenip gellersiş. Süýrenip gelmäge-de gurbuň çatmaz ýaly ederin...»

Kasenberg bu gün Öwezbaýewi baýramçylyk üleşiginden kesipdi. Seýitmyrat Öwezbaýewiň tussaglaryň arasynda abraýy uly bolany üçin olar ony penalaýardylar. Bu gezek oňa esli çörek bilen bir tabak nahar getirip beripdiler. Ol diňe küşdi oňat oýnaýanlygy üçin özi ýaly tussaglaryň ünsüne hem-de hormatyna mynasyp bolmandy. Ol sadady, sowatlydy, adamlar bilen mylakatly gürleşmegi, olara paýhasly maslahatlary bermegi oňarýardy, özleriniň nädogry tussag edilendikleri barada zeýrenip ýanyp-bişýän adamlara ýokary edaralara arza ýazmaga kömek berýärdi.

Öwezbaýew küşt oýnuna tomaşa etmäge höwesli adamlaryň özüne üns berýändiklerini bilip, küşt çöplerini dikmäge başlapdy.

Seýitmyrat ilki koroly dikip:

– Korol, seniň pyýadalaryň Birinji Maýda nähili baýramçylyk edişine tomaşa et – diýdi.

Degişme hökmünde aýdylan bu sözleri birnäçe gulaklar degişme diýip kabul edenem bolsa, käbir «gulaklar» Öwezbaýewiň aýdan köpmanyly bu sözlerini dolap alyp, olary Kasenberge sowgat hökmünde eltip beripdi. Şol günüň özünde Kasenbergiň stolunyň üstünde goýlan hatda: «Ýoldaş Öwezbaýew küştüň çöplerini dikýärkä ýaňsyly äheňde şeýle diýdi» diýlip, Seýitmyradyň aýdan sözleri doly gaýtalanýardy, soňundanam bolsa, oňa öz pikirini goşup, syýasy tussag Öwezbaýewiň korol diýen sözünüň Stalin diýen many berýändigini aňladýardy.[1]

Ygtyýarly wekil haty okap: «Olar ýalylyry diňe gör düzeder» diýip, içini gepletdi. Soňra ony näme edeýin diýse etmäge güýjüniň ýetýändigine buýsanyp ellerini owkalady, seýfi açyp, Öwezbaýew baradaky beýleki materiallary çykardy. Materiallar saklanylýan papka diýseň galyňdy. Kasenberg, göýä diýersiň, gymmat bahaly harydyny satjak bolýan söwdagäriň ony saldarlap görşi ýaly, ol hem papkanyň agramynyň näçeräk boljakdygyny bilmek isleýän ýaly saldarlap gördi. Soňra bolsa onuň sahypalaryny agtardy.

Onuň hanasynda çykjak bolup mäzerip duran gözleri gizlin işgär «Ş.B»-niň ilki döwürlerde beren maglumatynda saklandy. Onda şeýle diýilýärdi:

«1934-nji ýylyň 26-njy dekabrynda Isakowo posýologynyň mal ýatagynyň ýanynda bir adam bilen Öwezbaýewiň arasynda Kirow barada gürrüň boldy. Şonda Öwezbaýew: «Men Kirow baradaky gürrüňleri diňe 1931-nji ýyldan bäri eşidip başladym. Näme üçin ony öldürdilerkä, meniň pikirimçe, ol şeýlebir tanymal adam bolmaly däl. Mysal üçin Kaganowiç, Molotow, Kalinin ýaly tanymal adamlar bar ahyryn» diýdi. Şol wagt olaryň gürrüňine tussag Zimniý (ol 58-4-6-7 madda esasynda günäkärlenip, on ýyl berlen) olaryň ýanyna gelip gürrüňe goşuldy. Soňra bolsa ol, «Zinowýew bilen Kamenewi lagere dyksalar gerek. Eger lagere dyksalar, olary Solowka getirerler, Solowka getirdilermi, onda

Isakowo geçirerler, Isakowo geçirenlerinden soň olar mal ýatagyna gelerler, sebäbi olar hapa zatlary arassalamaga ökdemişler» diýdi. Öwezbaýew bilen ylalaşman olar ýaly adamlary partiýanyň masgara etmejekdigi barada aýtdy. Emma Zimniý: «Stalin Tanskiý hem-de Troskiý ýaly serdarlaryň abraýyny goramaga dalaş etdimi, häkimiýet güýjüne daýanyp, olary çetleşdirdi. Onuň etmejek zady ýokdy. Ol teoriýa taýdan güýçli bolmansoň öz garşydaşlaryn teoriýa taýdan basyp bilmejegine gözi ýetip, olary fiziki taýdan ýok edýär» diýdi. Şondan soň Zimniý olaryň ýanyndan gitdi».

Agentiň beren bu maglumaty Kasenbergiň kellesinde dürli pikirleriň peýda bolmagyna sebäp bolupdy... Öwezbaýew Staline töhmet atylýan wagtda oňa aýgytly garşylyk görkezmän, gaýta gulagyny gerip ony diňläpdir. Diýmek, ol hem edil Zimniý ýaly tersçil bolmaly... Diýmek, onuň pikirine ten berýär. Olaryň pikirdeş adamlar bolmaklary ahmaldyr. Kasenberg hyýalynda aýlap ýören pikirini daşyna çykardy: «Jenap Öwezbaýew, belki, Kirowyň deregine ýoldaş Staliniň öldürilmegini siziň göwnüňiz isleýändir?!» Ygtyýarly wekil Öwezbaýewiň adyndan aýdan jenaýatçylykly sözlerini biri eşiden bolaýmasyn diýýän ýalu, ol töwerek-daşyna garanjaklady.

Kasenberg şu ýerde özüniň uzakdangörüjiligine baha beripdi. Sebäbi ol üç adama Öwezbaýewiň kimler bilen gatnaşygynyň bardygyny bilmegi hem-de onuň adyna gelýşn hatlary dykgat bilen barlamagy tabşyrypdy.

Buýrulan ýumşy kössüz ýerine ýetirýän Pronin Öwezbaýewiň Germaniýada bolýan waka baha berende buržuaz ýurtlaryň demokratik jemgyýetleriniň Sowet Soýuzynyň başga döwletleriň içeri işlerinde garyşmagyny ýazgarýandyklaryny dogry hasap edýändigini aýdýar. Dogrudanam, Öwezbaýew general Frankonyň ýolbaşçylygyndaky pitneçileriň respublikaçylary derbi-dagyn etjekdigini, respublikaçylaryň derbi-dagyn edilmegi bolsa Sowet Hökümetiniň Ispaniýa babatda alyp baran syýasatynyň puja çykaryladygy[2] boljakdygyny aç-açan aýdypdy.

Kasenberg oýa batyp durşuna: «Öwezbaýew köp zatlary bilýär, hemme ýere-de burnuny sokýar, ýuwulmadyk çemçe ýaly ähli zadyň arasynda, Frankonyň üstün çykjagyny aýdýan barmyka? Ýa-da ol

faşistleriň içalysymyka?» diýip pikir ýöredýärdi. Onuň göwnüne bolmasa, ol hut naçalnikleriň gözüniň alnynda içala öwrülip baryan ýalydy.

Kasenbergiň agentleriniň biri Taurow Öwezbaýew barada has dogrusy, onuň kakasy barada heniz belli bolmadyk maglumatlary habar berýärdi. Onuň aýtmagyna görä, aklar onuň kakasyny zorluk bilen Hindistana ugradypdyrlar, soňra bolsa ol ýene-de dolanyp öýlerine gelipdir. Maglumatyň şu ýerinde Kasenberg ikerjiňlenýär: «Aklar näme üçin öz adamlaryny zorluk bilen ýurtdan çykarýarka? Ýalňyşlyj bar bolaýmasyn? Ony bolşewikler zorluk bilen ýurtdan çykaran bolaýmasynlar? Barlap görmek gerek. Bu kirşen basan Aziýada graždanlyk urşy döwründe şeýle bir bulaşyklyklar boldy welin, ondan asla baş çykarar ýaly däl... Belki, goja Öwezbaý ol ýerden iňlisleriň agenti bolup dolanyp gelendir? Olam 12 sany nemes-türk agenti bilen bilelikde ýurtdan çykarylyp kowuldy ahyryn...

Kasenberg ýyganan maglumatlary denikinçileriň ähli wakalardan habarly agentlerinden, has dogrusy, kontrazwedkasynyň baý arhiwiniň materiallary bilen deňeşdirip täzedan barlap görüpdi. Arhiw materiallary onuň agentleriniň beren maglumatlarynyň dogrudygyny tassyklaýardy. Ýurtdan çykarylan adamlar barada şeýle maglumatlar berilýärdi: ol adamlar özlerine erk edip bilýän, sowatly, daş sypatlary hormat goýmaga mynasyp adamlardy. Olaryň birnäçesinde bitarap döwletleriň pasporty bardy. Tussag edilen ol adamlar germanlardan we madýarlardan ele düşen aýagy zynjyrlý ýesirler bilen bilelikde Zakaspini basyp alan iňlisleriň ygtyýaryna berlipdi. Iňlisler bolsa olary ilki Maşada, ol ýerden Bombeýe ugradypdylar... Bu ýerde şübhelene esasy ýokdy. Her niçigem bolsa, goja Öwezbaýy iňlisler öz garamaklaryna alypdylar ahyryn...

Kasenberg, göýä diýersiň, özüniň çaklamalar çäginde giňeltjek bolýan ýaly gysgajyk gyrkylan syh-syh bolup duran saçlaryny sypalap, mäzerde duran gözlerini gyrpman lezzet bilen Öwezbaýewiň aç-açan aýdan zatlary barada Lýwowyň beren maglumatyny okaýardy. Hatyň ýazylyşy bulaşyk bolany sebäpli, ol ony bogunma-bogun okaýardy: «Ýagoda demir ýaly berk halk

komissary diýilýärdi welin, ol özüne berlen ady ödäp bilmedi. Demir perdesine dulanan halk komissary rewolýusiýa garşy göreş alyp bardy. Ol ençeme bigünä adamy heläk etdi, ençeme bigünä adamu lagerlere sürdi. Bu ýagdaýy BK (b) P MK hem bilýärdi. Ýöne bu ýagdaýy düzetmegiň ugruna çykanlarynda bolsa, indiden soň kimi günäkär etjeklerini bilmeýärdiler».[3]

Ygtyýarly wekil Öwezbaýewiň aýdan sözlerine haýran galyp: «Muňa akylly adamynyň samsyklamasy diýerler. 37-nji ýyl ortadan agyp barýar. Ol bolsa adamlaryň üýşen ýerinde diýjegini diýip ýör... Göýä diýersiň, onuň jany ýeke däl-de, iki ýaly» diýip, pikir etdi.

Ol içi dokumentli papkany güpledip ýapdy-da, ony ýene-de birnäçe gezek saldarlandan soň kalbynda dörän pikirleri daşyna çykardy: «Syrtmaga tarap boýnuňyzy uzadýarsyňyz, siziň mertebeli alyhezretleriňiz... syrtmaga boýun uzadýarsyňyz...»

Eger 32-nji ýyl bolmadyk bolsa, nälet siňen «Türkmen Azatlygy» hem bolmazdy, adam baram gyr-ýap edilmezdi diýen pikir kä wagt kelläňe gelýär. Ýöne «Türkmen Azatlygy» toslanyp tapylmadyk hem bolsa, Seýitmyrat Öwezbaýew ýaly adamlar azatlykda gezdirilmezdi. Sebäbi totalitar düzgüniň jellatlary jenaýat işine galtaşan her bir intelligentiň jaýy gabyr ýa-da lager bolmalydyr diýip hasap edýärdiler. Elbetde, şeýle edilse, häkimiýet üçin ygtybarly boljakdy.

Kysmaty gussaly Seýitmyrat üýtgeşik adamdy. Ol Ahalyň Yzgant obasyndandy. Ol tusaag edilende ýaş ýigit däldi. Ony 1932-nji ýylyň Birinji Maý baýramynyň toýy tutulýan günlerde tussag edip, Daşkendiň içki türmesine basypdylar. Şonda ol alnyp barylýan işe çatmak üçin öz terjimehalyny ýazanda, 43 ýaşy dolupdy. Akyl kasesi dolan mahaly käse doly zäheri içmeli bolupdy...

Onuň kakasy Öwez Gökletň gurply ýaşayan adamdy. Ol Oktýabr rewolýusiýasynda hem ozal saý-sebäp bilen Owganystana göçüpdi, soňra ýene-de dolanyp öz watanyna gelipdi. Seýitmyrat bolsa ilki oba mekdebini, soňra Köşi obasynda açylan Rus hem ýerli milletler mekdebini tamamlapdy. Ondan soň Seýitmyrat Orenburg kadet korpusyny hem-de Ýelizawetgrad uçilişesini gutaryp, patyşa Russiýasynyň goşunynda gulluk edip, ştabs-rotmistr

derejesine mynasyp bolupdy. Türkmenistana dolanyp gelenden soň ilki Köşidäki türkmen diwizionynda gulluk edip, soňra rus hökümetiniň wekili hökmünde Parsiýada bolupdy. Birinji jahan urşy başlanan badyna türkmen atly polkuna goşulyp, Awstriýa frontunda Bukawinoda söweşipdi.

S.Öwezbaýew frontda beýleki türkmen atlylarynyň hatarynda, has dogrusy, Teke atly polkunda, batyrgaý söweş edýär. 1915-nji ýylyň maý aýynda görkezen edermenlikleri üçin «Святой Станислав» ordeniniň 3-nji derejesi bilen sylaglanýar, 1916-njy ýylyň fewral aýynda bolsa «Святой Анна» ordeniniň 3-nji derejesi bilen sylaglanýar. Şol ýylyň maý aýynda-da poruçik S.Öwezbaýewe ştabs-rotmistr derejesi berilýär. Aradan köp wagt geçmänkä söweş wagty kellesine zeper ýetip kontuziýa bolany sebäpli ol tyla ugradylýar. Ol uruşda ýeten şikestlerden gutulandan soň, ony Türkmeniň zapas eskadronyna iberýärler. Döwürdeşleriniň aýtmaklaryna we tassyk etmeklerine görä, S.Öwezbaýew «Георгий» ordeniniň hem kawaleri bolanmyşyn.

Russiýanyň bähbidi üçin onuň bu görkezen hyzmatlary soňra jenaýat reňkine boýalypdy, tussag edilenleriň geçmişi barada gürrüň edilende, onuň ady beýlekilere garanda köp tutulýardy. Sorag edilen wagty ol sapalak atjak bolmaýardy, başyny dik tutup, bolan zatlary edil bolşy ýaly aýdýardy. Belki, onuň bolan hemme zatlary dogry aýtmagy derňew işinu alyp barýanlaryň göwnünden turan dälidir. Şol sebäpli hem ol beýlekilere garanda sorag edilmäge selçeň çagyrylýardy. Onsoňam ol özüne sorag edilende berýän maglumatlaryny köplenç ýazmaça berýärdi. Derňew alyp barýanlaryň ýazgylaryna ynam etmeýän bolmagy ahmaldy.

S.Öwezbaýew öz terjimehalyny beýan edende, ýekeje faktyň hem üstüne gum sürmändi, bu bolsa onuň mertebesini beýgeldýärdi... Hawa, ol iňlisler bilen ýerli burjuýlaryň tarapyny tutan eserler bilen akgwardiýaçylaryň pitnesinden soň Ahal polkuna komandirlik edipdi, gyzyllara garşy söweşlere gatnaşypdy, Oraz Serdaryň howandarlygyndan peýdalanypdy, Magtymguly hanyň, Ýomut hanyň, Gaýgysyz Atabaýewiň hormatyna mynasyp bolupdy... Hawa, ol 29 ýaşly söweşjeň ofiser bolup ýörkş Teke polkundan Kokant awtonomiýasynyň gurultaýyna gatnaşan iki sany ýigidiň

teklibi esasynda Harby ministr wezipesine gaýybana saýlanypdy. Ýöne ol harby ministriň kreslosynda ýekeje minut hem oturmandy. Kokant awtonomiýasy bolsa, özüniň dünýä inendigini buşlamaga ýetişip-ýetişmänkä ýaragly güýçler tarapyndan basylyp mynjyradylypdy. Kokant awtonomiýasynyň gurultaýynyň S.Öwezbaýewi ministrlik wezipesi bilen gutlap iberen telegrammasy harby ministrlikden galan ýadygärlik bolupdy.

S.Öwezbaýewiň kalby, ruhy, terbiýesi harbylyk hamyryna ýugrulan adamdy. Ol özi barada gürrüň edende syýasy sowadynyň «kemterlik edýändigini» boýun alardy. Ol bu sözleri ilki döwürlerde syýasatdan özbaşdak baş çykaryp bilmeýändigini nygtamak üçin aýdýardy.

1905-nji ýylda Russiýada bolan wakanyň sarsgyny ol ýerden uzakda ýaşaýan milletleriň hem herekete gelmegine täsir edipdi. Ol wagtlar S.Öwezbaýew Ýelizawetgradyň harby uçilişesinde okaýardy. Ol ýerde monarhiýa düzgüni dowam edýänligi sebäpli olaryň töweregi belent diwarlar bilen bentlenip, daşky dünýä bilen aragatnaşyk saklamak, başga bir ideýa uýmak gadagan edilýärdi. S.Öwezbaýew şol bolan wakalary ýatlanda: «Ol wakalar meniň üçin bulam-bujarlyk ýalydy» diýýärdi.

S.Öwezbaýew özi barada ýazanda:

«Men 1917-nji ýyla çenli syýasata we jemgyýet işine düýbünden baş goşmadym. Rewolýusiýa bilen öňe çykýan türkmenleriň sanynyň örän az bolmagy meniň jemgyýetçilik işine ýüz urmagyma sebäp boldy... Meniň syýasy taýdan sowadym bolmany sebäpli türkmenleriň düýbünden sowady bolmadyk toparlaryň yzyna düşüp, 1917-18-nji ýyllaryň wakalar tolkuny haýsy tarapa iteklese şol tarapa-da gitmeli boldum...»

Döwlet Syýasy uprawleniýesiniň işgärleri elbetde, onuň bu aýdanlaryna doly ynam etmeýärdiler. Sebäbi olarda denikinçi kontrrazwedkaçylaryň öz döwründe ştabs-rotmistr Öwezbaýew barada toplan materiallary bardy.

Gizlinlikde saklanylýan «Türkmenistan Harby guramasynyň ýolbaşçysy, ol işinden hem daşary razwedka işini alyp barýan, öz döwrüniň tanymal adamlarynyň biri bolan general Džunkowskiý Zakaspidäki milli buržuazlaryň ýokary gatlagy barada

A.Denikine maglumat berende S.Öwezbaýew barada şeýle ýazypdy: «Örän hyjuwly, diline erk edip bilenok. Gany gyzan mahalynda käwagtlar aýtmasyz sözleri aýdýar, onuň üstünden käbir zatlary bilmek boljak. Onuň asly sada maşgaladan (asly baý nesli bomasa-da, gurply maşgaladan – R.E.) bolmaly. Kuropatkin ony döwlet hasabyna kadet korpusyna salypdyr. Ol ýeten derejesi üçin rus hökümetine minnetdar. Häzirki wagtlarda S.Öwezbaýew Enwer Paşanyň ornuny eýelemegiň arzuw edýär...?»

Berlen maglumatyň dowamynda S.Öwezbaýewiň milli akgwardiýaçylar goşunynyň komanduýuşisi polkownik Oraz Serdaryň ýakyn adamlarynyň biridigini, özünde harbylyk häsiýetiniň düýbünden bolmanlygy sebäpli «awantýuristler partiýasyna» (türkofilleriň topary göz önünde tutulýar – R.E.) ýolbaşçylyk edýän dogumly S.Öwezbaýewiň onuň ýanynda uly abraýynyň bardygyny, goşun toplap, güýji bir ýere jemlemeli bolnanda onuň guramaçylyk ukybyndan peýdalanýandygy barada aýdýardy. Soňra ol:

«...Gynansagam, S.Öwezbaýew atly goşun otrýadyny toplany üçin iki million manat pul aldy. Ol toplanan otrýadda Georgiý Krestli kornilowçy atlylaryň hem sany köpdi» diýip habar berýärdi. Maglumatyň ýene bir ýerinde S.Öwezbaýewiň ýolbaşçylyk edýän partiýasy barada söhbet açyp:

«partiýanyň düzen plany boýunça olar ilki bolşewikler häkimligini ruslar bilen bilelikde agdarmalydy, soňra bolsa ispolnitel komiteti ýok edip, özbaşdak hanlygy jar etmelidi. Ol hanlyk Türkiýä we merkezi döwletlere daýanmalydy hem-de olara garaşly özbaşdak hanlyk bolmalydy...»

Bu aýdylýan zatlar Beýik Britaniýanyň göwün islegine laýyk gelýärmikä ýa-da ýok, ol belli däldi. Ýöne Zakaspidäki iňlis goşunynyň komanduýuşisi general Mallesonyň türkmenleriň içinde öňe saýlanýanlar – Oraz Serdar, Hajy Myrat, Seýitmyrat Öwezbaýew hem-de Ýomut han ýalylar bilen ýakyn aragatnaşyk saklap, olary panislamistik hem-de türkofillik syýasatdan daşlaşdyryp, türkmenleriň gadymdan gelýän düzgünlerini dowam etdirmeklerini gazanmak üçin jan edýärdi.[4] Bulardan başga-da Džunkowskiý türkmen serdarlarynyň gizlin maslahatynyň bolandygyny, şol maslahatda hem türkmen uruglarynyň,

taýpalarynyň ruslara we iňlislere bolan garaýyşlary kesgitlenilende «Öwezbaýewiň partiýasy ruslar bilen arany çürt-kesik kesmelidigini tutanýerlilik bilen nygtaýardylar»[5].

Akgwardiýaçylar S.Öwezbaýew bilen haklaşmaga ýetişmändiler, ýöne işi ugur almadyk Eziz han bilen welin haklaşypdylar.

Aradan köp wagt geçmänkä Gyzył Goşun olary Zakaspiden kowup çykarypdy. S.Öwezbaýew säwlik bilen aklardan sypanam bolsa, ol «eden etmişleri» üçin sowet häkimiýetiniň önünde jogap bermeli bolupdy. Geň galaýmaly, gyzyllar bilen aklaryň ýöredýän düzgünleri biri-biriniňkiden tapawutly bolsa-da, S.Öwezbaýew ýaly adamlara iki tarapyň garaýşy deňdi: iki tarap hem onuň yzyna düşüp maglumat toplaýardy. Iki tarapyň ýöredýän pikirinde-de birhili özboluşly aýratynlyk bolup, olaryň ikisem adamzat jemgyýetiniň umumy ýöredýän pikirine bap gelmeýärdi.

S.Öwezbaýewiň: «Meniň syýasy taýdan sowadym ýok» diýmegi hakykata gabat gelmeýärdi. Belki, ol bu sözleri özüniň we ýoldaşlarynyň üstüne ýüklenilýän agyr aýyplary ýeňletmek maksady bilen diýendir. Onuň bu eden ejizligini bagyşlalyň. Sebäbi onuň syýasy taýdan sowatsyz däldigine hut öz eli bilen ýazan ýazgylary şaýatlyk edýär. Ol şeýle ýazypdy:

«Men 1919-njy ýyldan başlap syýasy sowat boýunça sapak almaga başlapdym. 1918-nji ýyldan başlap, aýry-aýry döwlet edaralarynda işledim we birnäçe jogapkärli tabşyryklary ýerine ýetirdim... Men partiýanyň hatarynda bolmanlygym sebäpli onuň alyp barýan syýasatynyň käbir ugurlaryna düşünmän häzirki döwür üçin ýerliksiz teklipler bilen, ýagny guýy gazmak we soňa meňzeş teklipler bilen çykyş etdim».[6]

Ýöne men-ä onuň bu tekliplerinde «ýerliksizlik» bar diýip hasap edemok. S.Öwezbaýewiň öz eden tekliplerini ýerliksiz diýip hasap etmegi derňew işleri alyp barýan derňewçiler guýy gazmak barada edilen teklibe syýasy äheň berip, onuň diňe zyýankeşlik bolman, eýsem sowet gurluşygyny puja çykarmaga edilen synanyşyk diýýärdiler. Olaryň pikirine görä, guýy gazmak basmaçylar hereketine gołtgy bermekdi. Şonuň üçin ol teklipleriniň «ýalňyşlygyny» boýun alan bolmalydy.

S.Öwezbaýewiň käbir ýoldaşlaryna beren häsiýetlendirmeleri,

käbir wakalara beren bahalary tanyş bolanyňda, depe saçyň syh-syh bolýardy. Olara baha berlende aýdylýan sözler gönümelidi, gödekdi, özüni ulumsy tutup äsgermezlik edilmek alamatlary hem bardy.

Özüňiz pikir edip görüň. Ol biri hakda şeýle ýazýar:

«Düşünjesi çäkli, ýewropa dilleriniň birinem bilenok, sähel zat üçin gyzmalyk edýär, türkmeniň gadymy döp-dessuryňyň kerebine çolaşan adam, partiýanyň agzasy, özüniňem iki aýaly bar...»

Başga bir iş salşany barada şeýle diýýär:

«Ozal molla bolan, arap we pars dillerini oňat bilýär, hiç bir ugurdan özbaşdak garaýşy yok... Oňa haýsam bolsa bir ugurdan pikir ýöretdiň diýmek, oňa artykmaç baha berildigi bolar...»

Ýene biri barada bolsa:

«Kesir, içi kitüwli. Onuň bar pikiri türkler bilen tatarlara gönükdirilen. Daşyndan göräýmäge, Sowet häkimiýetine garaýşy erbet bolmaly däl ýaly...»

Özi ýaly betbagtçylyga uçran ýoldaşy barada bolsa şeýle kesgitleme berýärdi:

«Ýewropanyň taryhyny we edebiýatyny bilenok, teoriýa taýdan düşünjesi pes adam ol «sowetleriň hakyky tarapdarymy ýa-da «sowetlere garşymy» – onuň ýaly zatlary ondan gözlemek ýerlikli däl hasap edýärim».[7]

Ol şolar ýaly bahalary ençeme adamlara berýärdi. Bu hem, elbetde, derňew işini alyp barýana berilýän jogaplar bolmalydy.

S.Öwezbaýewiň ýazgylary, eden bellikleri esasynda pikir ýöretseň, onuň ruslaşandygyna, rus aristokratlarynyň terbiýesini alyp, şol terbiýe esasynda-da onuň dünýägaraýşynyň kämilleşendigine göz ýetirmek bolýar. Onuň pikirçe, şol döwrüň adamlary üçin diňe gündogaryň medeniýetini hem-de arap, pars dillerini bilmek ýeterlik bolmaly däldi. Akylly-başly, medeniýetli adam günbatar ýewropasynyň medeniýetini özüne siňdirip, ýewropa dilleriniň hem birnäçesini bilmelidi. Käwagtlar ol feodal düzgüniň galyndysy bolan tire-taýpalaryň arasyndaky duşmançylygy ýazgaryp, iki medeniýeti biri-biriniň garşysynda goýýardy, soňra bolsa islese-islemese öz tire-

taýpasynyb tarapdary bolup galýardy. Onuň önüp-ösen döwrüniň ogly bolsa-da, geçmişiň ähli galyndysyndan doly arany açyp bilmändigi bildirýärdi.

Dürli akymlaryň berýän maglumatlary esasynda S.Öwezbaýewiň nähili adam bolandygy barada mende bir pikir döräpdi welin, onuň derňew işleri alnyp barylýan döwründe öz ýoldaşlary barada beren maglumatlary onuň öňki häsiýetine we meniň öňki edýän pikirime bap gelmeýärdi. Belki, munuň bir syrly sebäbi bardyr? Eger onda nähilidir bir syrly sebäp bolmasa, näme üçin ol türmä salnandan soň ýekeje adam barada-da gowy söz aýtmadyr? Ol baha berýän adamlarynyň syýasy garaýyşlary barada beýle-de dursun, olaryň hut özleri hakda-da ýekeje agyz ýyly söz aýtmadygynyň sebäbi bolýmalydy.

Çekiç bilen sandalyň arasynda duran adamyň häsiýetine kesgitleme bermek aňsat däl. Garaşylmadyk wagtda türmäniň demir gysaç ýaly ýagdaýyna düşmek, kalbyňa yzalar nahrasy salynmak, adamyň bir ýerinde ejizlik sepi bolsa açjakdygy belli zat. Başyny etegine salyp, ençe edermenlikler görkezen adam birden saý-sebäpsiz otly tagmanyň üstünde oturdylsa, S.Öwezbaýew ýaly ýokary medeniýetli, giň düşüňjeli adamyň hem häsiýetiniň üýtgemegine sebäp bolsa gerek. Sebäbi «gyzyllaryň» ýanyndaka oňa «aklaryň tarapdary» diýýärdiler, «aklaryň ýanynda bolan wagty bolsa oňa «gyzyllaryň tarapdary» diýýärdiler. Sebäbi ol Sowetlerde hem gulluk edipdi ahyryn.

Hawa, ol gulluk edipdi, Sowetleriň ýöredýän milli syýasatyna hem-de başga birnäçe başlangyçlaryna garşy bolsa-da, tüýs ýürekden gulluk edipdi. Türküleşmek pikiri S.Öwezbaýewiň kalbynda orun tutan hem bolsa, onuň hereketlerinde ruslaşmaga bolan meýil güýçli duýulýardy. Bu-da, belki, onuň rus terbiýesini alanlygy üçindir, belki-de ol döwürde türküleşmäge meýil edýändigini anyklykanyň boýunlaryndan pantürkçüler diýen belginiň asylyp, gözleriniň Sibirde açylýanlygy üçindir. 1920-nji ýyllarda S.Öwezbaýew ene dilinde ýekeje kitaby bolmadyk türkmen halkyny hatly-sowatly etmek üçin köp işler edipdi. Ol N.A.Paskuskiý bilen Bakuwa gidip, ol ýerden birnäçe kitap getiripdi, azerbaýjanly mugallymlaryň biziň respublikamyza gelip mugallymçylyk etmeklerini gurapdy, oba

ýerlerinde täze açylýan mекdepler üçin kadrlar taýýarlamakda birnäçe işler geçiripdi, hatda ol az wagtlyk Magaryf halk komissary wezipesini hem ýerine ýetiripdi. Ýöne wagt geçdigiçe olar ýalylara ynam azalyp, «Halk duşmany» bolaýmasyn diýip seredýän şübhelі garaýyşlar köpelipdi.

S.Öwezbaýewiň eli bilen ýazyp beren maglumatlary bilen içgin tanyş bolanyndan soň, ýoldaşlaryna syýasy taýdan täze aýyplaryň ýüklenmeginden halas etmek üçin şeýle kesgitlemeler berendir diýip netijä geldim. Sebäbi derňew işlerini alyp barýanlar berilýän maglumatlardab kiçijik hem bolsa bir tutaryk tapsalar ol tutarygy çişirip onuň ýoldaşlarynyň üstüne ýüklejekdiler. S.Öwezbaýewiň berýän maglumatlarynda ýöredilýän pikirleri yzarlanyňda, onuň tebigatyna mahsus bolan gönümellik, adamkärçilik hem-de badyhowalyk bilen seresaplylyk birigip, oýlanylyp tapylyan öwrümlі ugurlar bilen ýoldaşlaryny we özüni agyr urgulardan goramak üçin şeýle kesgitlemeleriň berilýändigine göz ýetirmek bolýardy. Onuň berýän maglumatlary, daşyndan göräýmäge, äsgermezlik äheňinde gödek ýaly bolup görünse-de, olaryň birinde hem bir adama rewolýusiýa garşy göreşýän, Sowetlere garşy göreşýän diýlenok, şeýle bolansoň, ol maglumatlar esasynda ýekeje adam hem tussag edilmändir. Onsoňam olaryň hemmesinde milli gizlin guramanyň bardygy çürt-kesik inkär edilýärdi.

S.Öwezbaýew derňew işlerini alyp barýanlaryň ünsüni başga tarapa sowmak üçin öz ýoldaşlary barada maglumat berende olaryň ejizlik edýän ýerlerini, häsiýetleriniň ýetmez taraplaryny birnäçe esse ulaldyp beýan edýärdi. Bu bolsa, elbetde, ýoldaşlarynyň üstüne abanyan syýasy aýyplaryň, urgularyň ugruny üýtgetmegine täsir edýärdi.

Dogrudanam, adamyň «Akyly çäkli bolany» ýa-da onuň «Kesir bolany» üçin «Bosowat» ýa-da «Medeni derejesi pes» bolany sebäpli jogapkärçilige çekibem, rewolýusiýa garşy göreşýän gurama gatnaşmakda aýyplabam bolmaýardy. Ol özüne örän ýakyn, gowy görýän adamlary bolan Berdiýewler barada bolsa, şeýle ýazypdy:

«Gurply maşgaladan bolan Bekki Berdiýew giň düşüňjeli, sowatly adam. Aşgabatda bolan wagty geçirilýän çäreleriň käbirine

tankydy bellik eden bolaymasa, onuň başga näme edendigini men-ä eşidemok... Daşkentde bolan mahaly ol ýerde okaýan türkmenleriň käbiri bilen aragatnaşykda bolup, olara ýurduň we partiýanyň ýagdaýy barada gürrüň beripdir. Şonda ol oppozisiýa meýilli adamlara, hamana, duýgudaşlyk bildirenmiş. Onuň dogany Kakajan bolsa, gezen ýerinde Bekkiniň düýbünden alga alar ýaly manysy bolmadyk zatlar barada wagtal-wagtal ýañraýandygyny ýatlap käýinýärdi».[8]

Elbetde, maglumat soralyan adamyň hemmesine birmeňzeş baha bermek ýerlikli däldi. Beýle etse, onda derňewçiler onuň gurýan hileli öwrümleriniň üstüni açaymagy ahmaldy. Şonuň üçinem ol ýakyn adamlary barada hem jenaýat ýokuntgysy bolmadyk sözleriň üsti bilen «aç-açan» aýdýardy. Ol öz dogany Kakajanyň üsti bilen Bekki Berdiýewe «ýañrallyk» tagmasyny basyp, ony penalajak bolýardy.

S.Öwezbaýew Türkmenistanda gizlin guramanyň bardygyny baradaky toslama diňe bir gaýduwsyzlyk bilen garşy çykman, eýsem ol gizlin guramanyň bardygyny, oňa gatnaşýan türkmen intelligensiýasynyň guramaçylyk taýdan basmaçylar hereketiniň güýjemegine hemaýat berýändigini baradaky ideýa gulluk edýänleri masgaralaýardy. 1932-nji ýylyň 24-nji martynda S.Öwezbaýew Dimentmana şeýle hat ýazypdy:

«Halk köpçüliginiň gatnaşmagynda geçen ýyl bolan hadysa ýaly uly guramaçylyk talap edýän işi türkmenleriň arasynda başaryp biljek adam ýa-da toparlar bardyr diýip aýdyp bolmaz. Sebäbi ol çendenaşa ýokary baha berildigi bolar. (Bu ýerde 1931-nji ýylda Türkmenistanda basmaçylaryň öňe tarap hereket edendigi barada gidýär – R.E.). Türkmenleriň arasynda beýle talantly guramaçy ýoky, häzirem ýok, entek bolmazam. Geçen 12 ýylyň dowamynda ýerli işgärleri ýetişdirmek üçin ummasyz kän adam çekilen bolsa-da, olardan saýlanyp öňe çykany barmak basyp sanaýmaly. Olaram başda sowetlere garşy çykyş eden hem bolsalar, guramaçylyk meselesinde duran ýerleridi. Munuň beýle bolmagyna, belki, tireleriň we taýplaryň arasyndaky gadym wagtdan bäri dowam edip gelýän agzalalalygyň henize çenli saklanyp gelmegi sebäp bolýandyr. Olar hatda halk betbagtçylyga ucran döwründe-de agzybirlik bilen bir ýere

jemlenip bilmeýärler».[9]

Örän dogry baha berilýär. S.Öwezbaýew öz halkynyň psihologiýasyny, onuň tire-taýpalarynyň gatnaşyklaryny oňat bilýärdi. Sebäbi olar onuň kysmatynyň hem şeýle bolmagynda aýgytly rol oýnapdy. Gynansagam, türkmenlere jebisleşmek başartmandy, hatda ýurduň üstüne howp abananda-da birigip bilmändiler.

Patyşa Russiýasy Türkmenistany aňsatlyk bilen basyp alypdy, muňa-da, elbetde, tire-taýpalaryň arasyndaky agzalalyklar sebäp bolupdy. 1980-nji ýylda ahallylar Şipkanyň düýnki gahrymany, general Skobelewi ok hem-de gylyç bilen garşy alan bolsa, bu wakanyň öň ýanynda deňiz ýakasyndaky türkmenler patyşa Russiýasynyň başga bir generalynyň ýörejek ýoluna gymmat bahaly halylylar düşäp, duz-çörek bilen garşy alypdy. Gökdepe galasyny goraýan ahallylar näçe gahrymançylyk görkezselerem, söweşde olar asgyn gelmelidiler. Agyr goşunyň, güýçli ýaraglaryň garşysynda uzak durup biljek däldiler. Sebäbi türkmenleriň ähli tire-taýpalary olara arka durup kömek bermändiler, hatda goldaw üçin öz ýigitlerini hem ibermändiler.

Türkmen çarwalary 1916-njy ýylda patyşa çinownikleriniň talaň salýan salgytlaryna hem-de eden-etdiliklerine garşy ýaragly gozgalaň turzupdylar. Emma ol gozgalaň häkimiýet merdiwanynyň ýokary basgançagyna çykan «öz türkmenleri» tarapyndan derbidagyn edilipdi. Gozgalaň eden çarwalar günorta demirgazyk türkmenleridi. Olar patyşa Russiýasynyň dikmelerine garşy göreş alyp barýan wagtlary ýerli halkyň arasynda abraýly hasaplanýan hanlar, arçynlar ýerli ilatyň agzyny birikdirip olaryň hak-hukuk ugrunda alyp barýan göreşini ýaýbaňlandyrmagyň deregine dönüklük edip, gozgalaň gatnaşyp söweşen adamlaryň diri galanlarynam ganhor general Madritowyň ygtyýaryna beripdiler. Patyşa Russiýasynyň goşunlary bu ýagdaýdan peýdalanylýan halk hereketini öz ganlaryna gark edipdiler. Patyşa goşunlary türkmen topragynda çarwalara jeza berip ýören wagty Tekeleriň atly polkunda gulluk edýän türkmen ýigitleri gaýry ýurtlarda rus kapitalistleriniň hem-de rus patyşasynyň bábbidini gorap kellelerini eteklerine salyp söweş

edýärdiler.

Rus häkimliginiň emri bilen Gyzył Goşunyň bölümleri türkmen topragyna gadam basypdy, rus häkimliginiň emri bilen Sowetler häkimiýeti Türkmenistany basyp alypdy. Merkezden berlen buýruk esasynda bolsa Orta Aziýada birnäçe «özbaşdak» respublikalar döräpdi, şol sanda «özbaşdak» Türkmenistan SSR-i hem döräpdi. Biz onuň nähili «özbaşdakdygyna» oňat düşünýärdik. Türkmenistan SSR-niň Halk Komissarlar Sowetiniň ilkinji başlygy Gaýgysyz Serdarowiç Atabaýew Stalin konstitusiyasynyň döreden düzgüniniň inisiatiwaly adamlaryň elini-aýagyny baglaýandygyna göz ýetiripdi. Bir gezek derwaýys bir meseläni çözmek üçin Ahaldan birnäçe ýaşuly Gaýgysyz Serdarowiçiň ýanyna gelipdi. Çözülmegi haýys edilýän mesele örän ynjuk mesele bolany sebäpli Gaýgysyz Serdarowiç ikerjiňläp durany üçin gelen ýaşulularyň biri: «Gaýgysyz, sen biziň kerwenbaşymyz. Sen kerweniň başyny haýsy tarapa iýtseň, kerwenem şol tarapa gider» diýipdi. Şonda Gaýgysyz Atabaýew aýymtyk ýylgyryp: «Men kerweniň iň öňündäki ineriň üstünde oturanam bolsam, ol ineriň owsary meniň elimde däl» diýip jogap beripdir.

Türkmenistan SSR-niň Merkezi Ispolnitel Komitetiniň ilkinji başlygy Nedirbaý Aýtakow hem merkezi häkimligiň ýerli halkyň isleg-arzuwyna parh goýman, äsgermezlik bilen islän zadyny edýändiginden zeyrenip: «Biziň respublikan häkimiýetimiz diňe pensiýa belläp biler, galan meseleleriň hemmesi biziň deregimize ýokardan çözülýär...» diýipdir.

Şunuň ýaly ýagdaý biziň döwrümüzde-de dowam edýärdi. Ýerli häkimleriň hiç bir zada ygtyýarynyň ýokdugy barada şaýatlyk edýän köp sanly faktlary biri-biriniň yzyndan sanap oturman, Türkmenistanyň Merkezi Komitetiniň ozalky birinji sekretary, Türkmenistanyň häzirki Prezidenti S.A.Nyýazowyň eden çykyşyndan bir bölegi ýatlamagy makul bildim. Ol öz çykyşynda: «Bizde ygtyýar ýokdy, iň bärkisi, raýkomyň sekretary bellenişjek bolanynda hem merkez bilen ylalaşmalydy. Ähli mesele barada SSKP MK bilen ylalaşmagymyz talap edilýärdi. Haýsy-da bolsa bir inspektoryň ýerli partiýa guramalaryna, respublikan organlaryna äsgermezlik bilen garamaga hukugy bar

ýalydy. Men bolsa SSKP MK-nyň Syýasy býurosynyň agzasydym. Ondan ýokary organ ýokdy ahyryn. Emma ol mertebe hatda inspektorlara-da degişli däl ýalydy» diýýärdi.

Häzirki döwürde biz Türkmenistan döwletiniň hakykatdan hem Garaşsyz, özbaşdak bolanyna guwanmaga hakymyz bardyr. Ýöne biz geçmişimiziň beren sapaklaryny, wesýetletini unutmaly däldiris, onuň bize düşen gymmatyny, bu zatlar üçin kime minnetdar bolmalydygymyzy mydama ýatladyp durmalydyrys. Ýöne biziň Garaşsyz, özbaşdak döwletimiziň diňe özüni bilip, özüni honanbärsi edip, badyhowa öwünjeň döwlet bolmagyndan Allanyň özi daş etsin. Ol örän howply zat. Bu barada biziň Prezidentimiz S.A.Nyýazow hem: «...biz adamlaryň hak-hukugyny goramaga hem-de olara ähli erkinligi bermäge kepil geçýän, ykdysady taýdan okgunly ösmäge ukyply köptaraply demokratik dünýewi döwlet gurmak isleýäris»[10] diýýär.

S.Öwezbaýewiň köp zatlary öz içine alýan hatynda hem ýokarda gozgalan pikire itergi berilýärdi. Ol M.Geldiýewi, O.Wafaýewi hem-de A.Gulmuhammedowy ol diýen gowy görmeýänem bolsa, olaryň haýsydyr bir halka garşy gurama gatnaşandygy baradaky pikire çürt-kesik garşy çykýardy. Ol: «Olar ozal partiýanyň agzasynda bolan jogapkär işgärler – (bu sözlerde ýaňsy ýokuntgylary bar) – ýöne olara gizlin guramalarda işlän talantly guramaçylar diýmek ýalňyşlykdyr»[11] diýýärdi. Eñen ugruna başly-barat eñmegi endik eden daýhan köpçüliginiň başyny haýsam bolsa bir guramada birikdirip bolmajakdygy düşnükli zatdy. Onuň sebäbini hem S.Öwezbaýew şeýle düşündirýärdi:

«...türkmen intelligentlerem, halk köpçüligi hem, tire-taýpalyk düzgüniň dolanan gundagyndan doly çykyp bilenoklar. Daýhan köpçüligi biziň gazetlerimizi okanoklar, ýörite düşündiriş işlerini geçirýän işgärleriň gürrüňlerini diňlänoklar, olar diňe myş-myşlar we pyşyrdy bilen aýdylýan habarlar bilen oňmaly bolýarlar».

Ol türkmen daýhanlarynyň sadadygyny, ynanjaňdygyny tassyk etmek maksady bilen Owganystandan Türkmenistana geçen Jüneyit hanyň ogly Eşşi han barada ýaýran myş-myşly gürrüňi ýatladýardy. Aýtmaklaryna görä, basmaçylar çozan mahalynda ol Murgap hem Tejen derýalarynyň aşak başlarynda peýda bolanmyş.

Onda Süleýmanyň ýüzüginden biraz pesräk jadysy bolan bir aýna barmyş. Ol şol aýnanyň jadysynyň güýji bilen uçup barýan samolýoty hem gonduryp bilýärmiş diýen gürrüňe-de ynanýardylar.

1937-nji ýyl aýlaryň, günleriň ujundan gädip başlapdy... Ýöne mundan esli wagt ozal, ýagny 1936-njy ýylyň sentýabr aýynda Stalin Ždanow bilen Soçide dynç alyp ýörkä MK-nyň Syýasy býurosyna telegramma iberipdi. Ol telegrammada ynamy ödäp bilmänligi üçin Içeri İşler Halk Komissary G.G.Ýagodany işden boşadyp, onuň ýerine has çulum hasap edilýän N.I.Ýežowy bellemegi maslahat berýärdi. Şondan soň täze halk komissary uly ynamy ödemek maksady bilen tutha-tutluk çarhyny has batly aýlamaga başlapdy.

Erkinlikde gezip ýören adam haýsy gün tussag edilse ediläýmelidi, lagerdäki syýasy tussaglara azar ýamany berilýärdi, olary biri-birine öjükdirýärdiler, olaryň her ädimi hasaplydy, her ädimde olary harlaýardylar, horlaýardylar, kemsidýärdiler. Bu ýagdaýa çydam edip bilmän birnäçeleri öz janlaryna kast edipdiler. Lagerlerdi baraklardan adamlar gaýyp bolup yzсыz-tozsuz ýitip gidýärdi. Esasanam syýasy tussaglar ýitýärdi. Olar barada birnäçe çaklama ýaýrapdy. Bir çaklama ten beränler gaýyp bolýan adamlar boşadylyp azatlyga çykýandyr diýýärdiler, ikinji çaklama ten berýänler bolsa, boşadylýan adamlar äkidilip atylýandyr diýýärdiler. Ikinji toparuň edýän çaklamasy dogrudy. S.Öwezbaýew hem ikinji toparyň pikiri bilen ylalaşýardy. Ol lagerde Kümüşaly Böriýew hem-de Begjan Nazarow bilen ýakyn aragatnaşyk saklaýardy. Bu ýagdaý bolda aýratyn bölümiň ygtyýarly wekiline olaryň hersiniň yzyna ýene iki adamyň düşmegini guramagyna sebäp bolupdy.

Aýratyn bölümiň işgärleri hem iýen çöreklerini ödemek üçin jan edýärdiler. Lagerde syýasy tussaglaryň hereketi başlapdy. Ol herekete S.Öwezbaýew, K.Böriýew hem-de başga birnäçe adam ýolbaşçylyk edýärdi. Olar adam üçin derwaýys bolan ýönekeýje zatlary talap edýärdiler. Syýasy tussaglar dogan-garyndaşlar, dost-ýarlar bilen hat alşylmagyna, getirilýän zatlaryň we posylkalaryň eýesine gowuşmagyna päsgel berilmegine hem-de

adminstrasiýanyň adam öldürmekden hem gaýtmaýan jenaýatçylary hakyna tutup, syýasy tussaglaryň garşysyna ulanmagyna garşy çykyş edýärdiler. Syýasy tussaglaryň biri eger edilýän talaplar ýerine ýetirilmese garşylyk hökmünde açlyk yglan etmegi teklipl edýärdi. Emma S.Öwezbaýew ol teklibi dogry hasap etmeýärdi.

«Hanaka» lakamly hakyna tutma şugulçy bu barada şeýle maglumat berýär:

«S.Öwezbaýew tussaglara: «Biz açlyk yglan edip gazanan üstünligimiz bolmaz. Açlyk yglan etsek IIHK begener. Özümüz horluk çekip, duşmanlary begendirmek nämä gerek».[12]

S.Öwezbaýew dili batyrlykdan ençeme zyýan çekenem bolsa, öz pikirini ýaşyryp bilenokdy, kellesine gelen pikiri ýaşyrman aýdýardy. Özi ýaly tussaglaryň arasynda onuň abraýy uludy. Lagerdäki şugulçylaryň habar bermegine görä, ol adamlar bilen örän ýakyndan aragatnaşyk saklap, mätäçlere goldaw, haýyş edenleriň möhümini bitirip, degerli maslahatlar berýär eken.

S.Öwezbaýew barada berlen maglumatlary okanyňda, şugulçylaryň we olara sapak berýän agalaryň nejislik we haýynlyk bilen onuň boýnuna syrtnak salmak üçin atýan töhmetleri, edýän myjabatlary adamyň haýýatyny göçürýärdi. Syýasy tussag S.Öwezbaýewiň her ädimi, hatda her alan demi hasaba alynýardy.

Elhenç durmuşdan halys ejizlän K.Böriýew «toba gelip, aman sorap» Staline hat ýazmagy niýetine düwüpdü. S.Öwezbaýew oňa garşy bolupdy, bu barada B.Nazarow hem-de beýleki tussaglar bilen uzak wagtlap gürrüň edipdi. Şonda ol «halk serdarynyň halka garşy syýasat alyp barýandygyny berk ýazgarypdy. Şugulçylar bolan gürrüňleriň üstüne öz pikirlerini goşup Solowka türmesiniň naçalnigi maýor Asseptere maglumat beripdiler. Berlen maglumatlarda: «Halk duşmany beýik serdara dil ýetirýär. Onuň egindeşlerini masgaralaýar» diýen ýeke-täk pikir öňe sürülýärdi. Şu maglumatlardan soň türmäniň naçalnigi maýor Assepter S.Öwezbaýewe ýene şeýle häsiýetnama ýazypdyr:

«Ol gürrüň eden mahallary mydama özünüň baryp ýatan milletçidigini hem-de Sowet häkimiýetine barlyşyksyz duşmandygy äşgär bolýar, sowet hökümetiniň syýasy babatda geçirýän ähli çärelerini rewolýusiýa garşy nukdaýnazardan berk

tankytlayar, Sowet häkimiýetiniň şowsuzlyga uçramagyna sabyrlylyk bilen garaşýar... Halkyň serdary ýoldaş Stalin barada töhmetli pikirleri ýaýradýar».[13]

Bu häsiýetnamada adamyň ömür tanapyny kesip biljek deliller bardy.

[1] Şol ýerde, t. 7. sah. 17;

[2] Şol ýerde, t. 7. sah. 25;

[3] Şol ýerde, t. 7. sah. 24;

[4] SSSR-iň Oktýabr rewolýusiýasy adyndaky Merkezi arhiwi f. 446, t 2, d 52, sah 13,15,77;

[5] Şol ýerde, I. 55. sah 13,15;

[6] Türkmenistanyň MHK-niň arhiwinden, Fp N»48577, t 2, sah 186-191;

[7] Şol ýerde, t 2, sah 325;

[8] Şol ýerde, t 2, sah 316;

[9] Şol ýerde, t 2, sah 186;

[10] «Туркменская искра», 24.10.1992 ý;

[11] Türkmenistanyň MHK arhiwi, Fp N»48577, t 2, sah 187;

[12] Şol ýerde, t 7, sah 1;

[13] Şol ýerde, t 7, sah 1. Taryhy makalalar